

Właściwości środowiska sąsiedzkiego jako czynnik chroniący/ryzyka używania przez młodzież substancji psychoaktywnych. Przegląd badań

Neighbourhood characteristics as risk-protective factors related to substance use by youth. Research review

Agnieszka Pisarska

Instytut Psychiatrii i Neurologii, Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”, Warszawa

Abstract – The article provides a review of research on the influence of neighbourhood characteristics on drug use by youth. The first section presents concepts of neighbourhood as a unit of analysis, the second one describes the theoretical framework adopted by the studies, the third section lists methods of neighbourhood measurement and the fourth section illustrates these general topics by specific studies and their results. Social disorganization theory and social capital theory were the frameworks most often used to explain the influence of neighbourhood on drug use among adolescents. Mechanisms of influence on children and youth such as: norm/collective efficacy mechanism, institutional resources mechanism, relationship mechanism, psychological sense of community and collective lifestyle framework were also discussed.

The most often used source of information on economic and demographic characteristics of neighbourhood was census data. Systematic observation, administrative data analysis, surveys and interviews with students and their parents were also used to obtain data related to neighbourhood characteristics. Research results showed associations between neighbourhood characteristics and alcohol consumption, smoking, as well as illegal drug use by adolescents. High availability of psychoactive substances in disadvantaged neighbourhoods was identified as a salient risk factor. Protective factors include safety, social control and institutional resources in the neighbourhood. Presented in the article theoretical models, which link neighbourhood features to youth behaviour, prove to be useful for the development of studies. Research results indicate that key elements of prevention strategies should include the development of individual resources protecting youth from negative neighbourhood influences, the improvement of access to local resources and the strengthening of the social capital of youths.

Key words: children and youths, psychoactive substances, neighbourhood

Streszczenie – Przedmiotem artykułu jest przegląd prac badawczych dotyczących związku między cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych. W pierwszej części pracy opisano sposoby definiowania obszaru środowiska sąsiedzkiego, w drugiej scharakteryzowano podstawy teoretyczne badań, w trzeciej – metody pomiaru cech środowiska sąsiedzkiego, a w czwartej przedstawiono wynik badań. Najczęściej przywoływanymi w badaniach teoriami, wyjaśniającymi związek między środowiskiem sąsiedzkiem a zachowaniem młodzieży, były

Praca powstała w ramach projektu badawczego finansowanego przez Fogarty International Center, U.S. National Institute of Health, nr grantu 5R01TW007647.

Alkoholizm i Narkomania (AiN) acknowledges that authors retain the right to provide a copy of the final manuscript to the National Institute of Health upon acceptance for publication, for public archiving in PubMed Central as soon as possible, but not later than 12 month after publication by AiN.

teoria społecznej dezorganizacji oraz teoria kapitału społecznego. Odwoływano się ponadto do mechanizmów wpływu środowiska sąsiedzkiego na młodzież, takich jak: mechanizm norm i kolektywnej skuteczności, mechanizm zasobów instytucjonalnych, mechanizm relacji rodzinnych, mechanizm poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną oraz model kolektywnego stylu życia.

Najpowszechniej wykorzystywanym źródłem informacji o cechach środowiska były dane ze spisu powszechnego dotyczące społecznej i demograficznej charakterystyki mieszkańców. Stosowano również takie metody pomiaru, jak obserwacje w terenie, analiza dokumentacji oraz ankiety i wywiady z młodzieżą i rodzicami młodych ludzi. Wyniki badań potwierdziły, że cechy środowiska sąsiedzkiego mają bezpośredni i pośredni wpływ na sięganie przez młodzież po papierosy, alkohol i narkotyki. Stwierdzono, że znaczącym czynnikiem ryzyka jest charakterystyczna dla niekorzystnych środowisk łatwa dostępność substancji psychoaktywnych. Czynniki chroniące to bezpieczeństwo w sąsiedztwie, kontrola społeczna oraz dostępność zasobów instytucjonalnych. Zaproponowane przez badaczy modele teoretyczne, odnoszące się do wpływu środowiska sąsiedzkiego na zachowanie młodzieży, wyznaczają obiecujące obszary badań. Zebrane dotychczas wyniki wskazują, że w działaniach profilaktycznych i interwencyjnych istotne znaczenie ma kształtowanie indywidualnych czynników chroniących młodzież przed negatywnym wpływem środowiska sąsiedzkiego, poprawa dostępności do zasobów materialnych oraz wzmacnianie kapitału społecznego młodych ludzi.

Słowa kluczowe: dzieci i młodzież, substancje psychoaktywne, środowisko sąsiedzkie

WSTĘP

W początkowej fazie rozwoju badań nad czynnikami związanymi z zachowaniami problemowymi koncentrowano się na czynnikach sprzyjających nieprawidłowemu funkcjonowaniu dzieci i młodzieży. Wraz z rozwojem programów profilaktycznych równie ważne stało się poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, co należy robić, by chronić młodych ludzi przed problemami – innymi słowy, jakie czynniki sprzyjają prawidłowemu rozwojowi i w jaki sposób można je wzmacniać. Ze względu na to, że czynniki chroniące to wielowymiarowe konstrukty, kluczową kwestią stało się zebranie wiedzy na temat znaczenia ich poszczególnych elementów w różnych sytuacjach oraz procesów prowadzących do tego, że dany czynnik rzeczywiście pełni funkcję ochronną (1).

Obecnie zidentyfikowano wiele grup czynników, które mogą stanowić dla młodych ludzi ochronę przed negatywnymi wpływami i przeciwnościami losu. Podjęto również próby przygotowania narzędzi do ich pomiaru (2). W relacjach z badań podkreśla się znaczenie czynników związanych z rodziną, rówieśnikami, osobistymi kompetencjami i umiejętnościami nastolatków, środowiskiem szkolnym i innymi instytucjami sprawującymi opiekę nad młodzieżą oraz szerszym otoczeniem społecznym. Szczególne znaczenie przypisuje się przy tym funkcjonowaniu oraz cechom rodziny i wiele badań poświęconych zostało tej właśnie kwestii (3). Mniej liczne są prace dotyczące wpływu cech szerszego otoczenia, takiego jak środowisko lokalne (*community*) czy środowisko sąsiedzkie (*neighbourhood*), na pozytywny rozwój młodzieży (3, 4). Można tu przytoczyć opinię Michelle Kegler i wsp., którzy w swojej pracy poświęconej wspomnianej problematyce utrzymują, iż badania na temat wpływu środowiska sąsiedzkiego na kształtowanie czynników chroniących młodzież „niemal nie istnieją” (4: 382).

Przedmiotem artykułu jest przegląd prac empirycznych poświęconych roli środowiska sąsiedzkiego jako czynnika mającego wpływ na używanie substancji psychoaktywnych przez młodzież. Problematyka wpływu najbliższego środowiska społecznego na młodzież jest bowiem warta przybliżenia naszym czytelnikom – szczególnie, iż niewiele polskich badań poświęcono temu właśnie tematowi.

Badania dotyczące rozpowszechnienia używania przez młodzież substancji psychoaktywnych prowadzone są w Polsce od wielu lat. Należy tu wymienić polską edycję międzynarodowych badań ESPAD (Ankieta Europejskiego Programu Badań nad Używaniem Alkoholu i Środków Odurzających przez Młodzież Szkolną) oraz realizowane od 1984 roku w Warszawie *badania mokotowskie* (5, 6). Wyniki wymienionych badań wskazują, że w latach 90. dwudziestego wieku nastąpił znaczny wzrost rozpowszechnienia wśród młodzieży legalnych i nielegalnych substancji psychoaktywnych. Począwszy od roku 2000 nastąpiło zahamowanie trendu wzrostowego, a następnie – spadek używania tych substancji. Jednocześnie obserwowano zacieranie się różnic w używaniu środków psychoaktywnych ze względu na płeć (5, 6). Niemniej wyniki tych badań wskazują, że sięganie przez młodzież po alkohol, papierosy czy nielegalne substancje psychoaktywne było – i pozostaje nadal – jednym z najpoważniejszych zagrożeń prawidłowego rozwoju dzieci i młodzieży. Znalazło to potwierdzenie w wielu pracach poświęconych rodzinnym i środowiskowym uwarunkowaniom zjawiska sięgania przez młodych ludzi po środki psychoaktywne. Należą do nich, między innymi, badania autorstwa Jolanty Rogali-Obłękowskiej czy Barbary Fatygi (7, 8). Jeśli chodzi o wpływ środowiska zamieszkania wyrażano natomiast opinie, że: „Dezorganizujący wpływ najbliższego otoczenia społecznego na ryzyko nałogu uwidacznia się znacznie częściej w wielkich metropoliach państw europejskich czy amerykańskich, gdzie w dzielnicach biedoty, szczególnie zamieszkałych przez mniejszości etniczne (...) jest większe ryzyko zostania narkomanem niż w Polsce, gdzie enklawy etniczne właściwie nie występują” (7: 46).

Zróznicowanie warunków społeczno-ekonomicznych, w jakich funkcjonuje młodzież w naszym kraju sprawia, że kwestia wpływu cech środowiska sąsiedzkiego na jej zachowanie nabiera coraz większego znaczenia. Polska jest bowiem krajem o dużym nasileniu nierówności społecznych i ekonomicznych (9). Uwidacznia się to, między innymi, przez obecność enklaw biedy w miastach, w których jednocześnie powstają luksusowe, zamknięte osiedla. Wielisława Warzywoda-Kruszyńska podaje, że w prowadzonych przez nią wraz z zespołem badaniach, w jednym z największych miast Polski zidentyfikowano siedemnaście enklaw biedy, zamieszkałych łącznie przez ponad czterdzieści trzy tysiące osób, spośród których 37% to zarejestrowani biedni (10).

Zrozumienie znaczenia, jakie dla rozwoju zachowań ryzykownych – w tym sięgania po substancje psychoaktywne – mają cechy środowiska zamieszkania ma istotne znaczenie, ponieważ wiedza ta sprzyja poprawie skuteczności działań profilaktycznych. Może być przydatna dla tworzenia programów dla młodzieży z grup wysokiego ryzyka lub już sięgającej po substancje psychoaktywne.

Działania kierowane indywidualnie do tych młodych ludzi mogą bowiem okazać się niewystarczające bez zmian w niekorzystnym środowisku, w jakim na co dzień funkcjonują (11). Ponadto, działania ukierunkowane na rejon zagrożone patologią niosą mniejsze ryzyko stygmatyzacji, niż programy kierowane do jednostek (12). Wreszcie, cechy środowiska sąsiedzkiego mają silniejszy związek ze zdrowiem mieszkańców, niż cechy większego regionu, w jakim to środowisko jest umiejscowione (13).

METODA DOBORU PRAC

Przeglądem objęto polskie i zagraniczne (w języku angielskim) prace badawcze opublikowane w ostatnich 20 latach. Podstawowym ich źródłem były elektroniczne bazy publikacji naukowych¹ oraz przeglądarka Google. W poszukiwaniach odpowiedniej literatury w elektronicznych bazach danych zastosowano słowa kluczowe: środowisko sąsiedzkie *neighbourhood*, używanie substancji psychoaktywnych *drug use* oraz młodzież *youth, adolescents*. Zastosowanie słów „środowisko sąsiedzkie” pozwoliło zawęzić obszar poszukiwań do prac poświęconych otoczeniu, w którym młodzież mieszka i w którym funkcjonuje na co dzień. Nie brano pod uwagę prac, w których kwestia miejsca zamieszkania ograniczała się do określenia, czy respondent mieszka w środowisku wiejskim czy miejskim, i w których nie podjęto próby bardziej precyzyjnej charakterystyki tego środowiska.

Przeglądem objęto również spisy piśmiennictwa, zamieszczone w artykułach uzyskanych *via* bazy elektroniczne, co pozwoliło na „odkrycie” cennych prac, których nie udało się wyszukać za pomocą słów kluczowych.

W niniejszej pracy poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania:

1. W jaki sposób w badaniach poświęconych wpływowi środowiska sąsiedzkiego na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych definiowany jest obszar tego środowiska?
2. Jakie są podstawy teoretyczne tych badań?
3. W jaki sposób mierzone są cechy środowiska sąsiedzkiego?
4. Jaki, na podstawie badań, jest związek między cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych?

1. Obszar środowiska sąsiedzkiego

W badaniach dotyczących omawianej problematyki obszar traktowany jako środowisko sąsiedzkie definiowany jest w rozmaity sposób: bywają to okręgi szkolne, obszary będące rejonem działania służby zdrowia, policji czy opieki spo-

¹ Wykorzystano bazy dostępne na Uniwersytecie Michigan oraz elektroniczne bazy publikacji dostępne w Polsce: SAMHSA, EBSCO, PubMed, Scopus, Science Direct, OVID oraz ProQuest.

łecznej, rejony zdefiniowane przez samych mieszkańców jako ich sąsiedztwo oraz jednostki terytorialne spisu powszechnego (*census tract*) (14). W pracach objętych przeglądem środowisko sąsiedzkie określano najczęściej na podstawie danych ze spisu powszechnego. W niektórych pracach osoby badane pytano o ocenę różnych cech terytorium, które traktują jako swoje środowisko sąsiedzkie i nie określano jego „obiektywnych” granic.

Tama Leventhal i Jeanne Brooks-Gunn, w przeglądowym artykule dotyczącym wpływu cech środowiska sąsiedzkiego na funkcjonowanie dzieci i młodzieży, relacjonowały, że jednostka terytorialna spisu jest określana przez urząd statystyczny na podstawie informacji, uzyskanych od mieszkańców danego obszaru i odzwierciedla istotne cechy fizyczne rejonu, takie jak główne ulice czy trakcje kolejowe oraz podziały społeczne czy etniczne ludności (14).

Środowisko sąsiedzkie w spisie powszechnym to zazwyczaj obszar wyznaczony przez dziewięć kompleksów domów (*city blocks*), innymi słowy – kwadratów wyznaczanych przez przecznice ulic. Przeciętnie obszar ten jest zamieszkały przez 4000–6000 lub 3000–8000 osób (11, 14). Zdarza się również, że badacze jako środowisko sąsiedzkie zamieszkania traktują niewielkie obszary utworzone przez dwie strony ulicy, na odcinku pomiędzy przecznicami ulic (11).

Interesującą metodę określenia obszaru środowiska sąsiedzkiego zastosowano w pracy Katherine Frohlich i wsp. Badanie dotyczyło dzieci, więc środowisko sąsiedzkie zostało zdefiniowane jako teren wokół szkoły, który można przejść na piechotę w 10–15 minut. Uznano bowiem, że w tak wyznaczonym obszarze poruszają się na co dzień dzieci ze szkół podstawowych. Następnie doprecyzowano granice środowiska sąsiedzkiego, kierując się naturalnymi barierami, takimi jak duże ulice czy linie kolejowe oraz dopasowując te granice, tak ściśle jak to możliwe, do obszarów wyznaczonych w kanadyjskim spisie powszechnym (13).

2. Teoretyczne podstawy badań

2.1. Teoria społecznej dezorganizacji

Autorzy prac badawczych, objętych przeglądem, w swoich wstępnych rozważaniach nad teoriami czy pojęciami, stosowanymi w celu wyjaśnienia wpływu cech środowiska zamieszkania na zachowanie młodzieży, najpowszechniej odwoływali się do teorii dezorganizacji społecznej (12, 15–20). Twórcami tej teorii byli William Thomas i Florian Znaniecki, jednak w omawianych artykułach powoływano się na prace Clifforda Shawa i Henry McKaya – badaczy zajmujących się przestępczością wśród nieletnich. Opublikowanie przez tych autorów w 1942 roku książki *Juvenile Delinquency and Urban Areas* traktowane jest jako początek rozwoju badań nad wpływem ubóstwa w środowisku zamieszkania na dzieci i młodzież (14). W tym ujęciu teorii społecznej dezorganizacji „cechy strukturalne środowiska sąsiedzkiego, takie jak: poziom zamożności, fluktuacja ludności, liczba samotnych

rodziców oraz zróżnicowanie etniczne mieszkańców mają pierwszorzędne znaczenie w wyjaśnianiu zachowania mieszkańców z tej społeczności, ponieważ mogą sprzyjać bądź utrudniać funkcjonowanie formalnych i nieformalnych instytucji podtrzymujących porządek społeczny” (14: 309). Brak zarówno formalnej, jak i nieformalnej kontroli może prowadzić do nasilenia takich zjawisk jak: przemoc, przestępczość czy używanie substancji psychoaktywnych (16). Innymi słowy, dezorganizacja społeczna zaburza funkcjonowanie „regulatorów” zachowania w danej społeczności, w tym oczywiście również zachowania najmłodszych mieszkańców.

Warto może w tym miejscu wspomnieć o jednym z symptomów świadczących o społecznej dezorganizacji, jakim jest zaniedbanie środowiska. Odnosi się do tej kwestii teoria „wybitych szyb” (*the broken window theory*), którą przywołali autorzy jednego z badań (18). Zgodnie z tą teorią fizyczne cechy środowiska zamieszkania, takie jak owe wybite szyby, śmieci czy graffiti sygnalizują, że zachowania zwykle społecznie nieakceptowane są w tym środowisku tolerowane. Tak więc brak dbałości mieszkańców o miejsce swojego zamieszkania może prowadzić do wystąpienia poważniejszych problemów, jak przestępczość związana z narkotykami. Z drugiej strony, wysoki stopień spójności i kapitał społeczny sprzyjają skutecznej kontroli społecznej i tym samym pozwalają przeciwdziałać zaniedbaniom w miejscu zamieszkania, a w dalszej konsekwencji – bardziej dotkliwym zakłóceniom porządku publicznego (18).

2.2. Mechanizmy działania środowiska sąsiedzkiego

Autorzy kilku prac, objętych przeglądem, sformułowali hipotezy i pytania badawcze w oparciu o teoretyczne mechanizmy wpływu cech środowiska zamieszkania na młodzież (4, 13). Charakterystyka takich mechanizmów została zamieszczona w przeglądowym artykule Tamy Leventhal i Jeanne Brooks-Gunn. Autorki przedstawiły w nim trzy mechanizmy, których inspiracją były modele wyróżnione przez Susan Mayer i Christophera Jencksa (14) – „mechanizm norm i kolektywnej skuteczności”, „mechanizm zasobów instytucjonalnych” oraz „mechanizm relacji rodzinnych”. Modele te zostały wykorzystane w pracy Michelle Kegler i wsp., którzy zaproponowali ponadto „mechanizm poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną” (4). Również Katherine Frohlich i wsp. opracowali własny „model kolektywnego stylu życia” (13). Mechanizmy te są scharakteryzowane poniżej.

Mechanizm norm i kolektywnej skuteczności (*norm/collective efficacy mechanism*)

Mechanizm ten wywodzi się z teorii społecznej dezorganizacji i odnosi się do formalnych oraz nieformalnych instytucji kontrolujących zachowanie członków danej społeczności, i w związku z tym wywierających wpływ na stopień zagrożenia przemocą i dostępnością do substancji psychoaktywnych (15). Istnienie tych instytucji jest uwarunkowane cechami strukturalnymi społeczności, takimi jak: status socjoekonomiczny mieszkańców, fluktuacje ludności czy zróżnicowanie etniczne.

Autorzy tej koncepcji przyjęli założenie, że nieformalnej kontroli sprzyja więź między mieszkańcami – spójność społeczna (*social cohesion*). Innymi słowy, jeśli mieszkańcy danej okolicy dobrze się znają i ufają sobie nawzajem, są wtedy bardziej skłonni monitorować zachowanie innych mieszkańców – w tym nastolatków – oraz interweniować, gdy widzą, że ich zachowania odbiegają od przyjętych norm (14). Istnienie więzi pozwala skutecznie egzekwować ustalenia dotyczące właściwego postępowania (15). Brak formalnego i nieformalnego nadzoru ze strony dorosłych sprzyja większej podatności młodzieży na negatywne wpływy rówieśników (14).

Mechanizm zasobów instytucjonalnych (institutional resources mechanism)

Zgodnie z założeniami tej koncepcji na zachowanie dzieci i młodzieży może mieć wpływ dostępność i jakość zasobów środowiskowych, takich jak szkoły, miejsca wypoczynku, opieka społeczna, medyczna, system opieki nad małymi dziećmi czy zatrudnienie. I tak, możliwość korzystania z muzeów i bibliotek może być czynnikiem, dzięki któremu środowisko zachęca do nauki i stymuluje osiągnięcia szkolne młodzieży. Z kolei dostęp do zorganizowanych form aktywności i odpoczynku, jak np. parki, ośrodki sportowe, programy rozwoju artystycznego czy sportowego, wpływa na zachowanie młodzieży przez stworzenie możliwości spędzania czasu w konstruktywny sposób i pośrednio wzmacnia indywidualne zasoby nastolatków (4, 14).

Mechanizm relacji rodzinnych (relationships mechanism)

Według przyjętych tu założeń, środowisko sąsiedzkie oddziałuje na zachowanie dzieci poprzez ich rodziców. Funkcjonowanie w określonym środowisku wpływa bowiem na cechy rodziców, to jest na zdrowie psychiczne i fizyczne, umiejętność radzenia sobie i skuteczność działania, co przekłada się na realizowanie przez nich funkcji rodzicielskich. Cechy środowiska mają ponadto znaczenie dla sposobu i warunków, w jakich żyje rodzina. Na przykład, trudna sytuacja materialna sprzyja podwyższonemu stresowi i występowaniu depresji u rodziców, co z kolei wpływa na sposób, w jaki pełnią oni role rodzicielskie. Dostępność wsparcia społecznego może zmniejszać poziom stresu rodziców, związanego z mieszkaniem w ubogim i niebezpiecznym środowisku, a przyjaciele i członkowie rodzin służą rodzicom pomocą w sprawowaniu opieki nad dziećmi. Według autorów tej koncepcji charakterystyka środowiska prawdopodobnie wpływa na dwa wymiary odnoszące się do praktyk rodzicielskich: wymiaru wrażliwość/ciepło (*responsivity/warmth*) oraz surowość/kontrola (*harshness/control*) (14). W badaniach stwierdzono, że w rodzinach zamieszkujących ubogie dzielnice okazuje się dzieciom mniej ciepła i są one bardziej kontrolowane, niż dzieci z bardziej zasobnych dzielnic. Surowa kontrola sprawowana przez rodziców z ubogich i niebezpiecznych środowisk może być spowodowana doświadczanym przez nich stresem. Takie postępowanie rodziców jest dostosowane do warunków, w jakich wychowują swoje dzieci. W ten sposób uczą je bowiem adekwatnych do danego środowiska wzorów zachowań. Z drugiej strony, dzieci z ubogich środowisk częściej są narażone na bycie ofiarą lub świadkiem przemocy – zarówno w domu, jak i poza nim, co w konsekwencji zwiększa ryzyko zaburzeń zdrowia psychicznego i fizycznego (14).

Mechanizm poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną
(psychological sense of community mechanism)

Kolejnym przykładem koncepcji wyjaśniającej interesujący nas fenomen jest opisany przez Michelle Kegler i wsp. mechanizm poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną. Poczucie wspólnoty „charakteryzuje się poczuciem przynależności, wzajemnego wpływu i zaspokojenia potrzeb oraz więzi między mieszkańcami (*shared connection*)” (4: 383). Poczucie to sprzyja włączaniu się młodzieży w życie społeczności i wzmacnianiu ich związków z innymi mieszkańcami. Autorzy tej koncepcji relacjonowali, iż badania wykazały związek poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną z ogólną samooceną zdrowia, dobrym zdrowiem psychicznym i poczuciem dobrostanu (4).

Model kolektywnego stylu życia (collective lifestyle framework)

Model kolektywnego stylu życia, zaproponowany przez Katherine Frohlich i wsp., wywodzi się z teorii praktyki (*theorie de la pratique*), do rozwoju której znaczący wkład wniósł Pierre Bourdieu (13). Autorzy, opisując swój model, posługują się definicjami pojęć zaczerpniętymi, między innymi, z teorii strukturyzacji Anthony Giddensa. Pojęcia te to struktura społeczna (*social structure*), społeczne praktyki (*social practices*) oraz podmiotowość (*agency*). „Struktura społeczna” jest definiowana jako „czynniki obejmujące wzajemne relacje jednostek i towarzyszące temu relacje władzy” (13: 1403). Zgodnie z teorią Giddensa na strukturę społeczną składają się zasady i normy, obowiązujące w danej społeczności oraz środki (działania) podejmowane przez podmioty (*agents*) w codziennym życiu, które służą przestrzeganiu tych norm i zasad. Strukturę społeczną tworzą więc także podmioty, które poprzez swoją działalność sprzyjają bądź przeciwdziałają różnym zachowaniom – właśnie poprzez stosowanie materialnych bądź symbolicznych środków wywierania wpływu na innych ludzi. „Praktyki społeczne” są działaniami podejmowanymi po to, by wpływać i zmieniać otaczającą rzeczywistość – przy czym, jak podkreślają autorzy, mają one charakter rutynowy. Termin „podmiotowość” jest definiowany jako zdolność do zmiany istniejącego stanu rzeczy lub przebiegu zdarzeń. Model kolektywnego stylu życia odnosi się do relacji między istniejącą strukturą społeczną z jej normami, zasadami i sposobami ich egzekwowania a tym, jak mieszkańcy społeczności postępują w codziennym życiu. Autorzy zdefiniowali go jako „lokalny styl życia manifestujący się poprzez sposób, w jaki jednostki i cała społeczność przestrzegają zasad, korzystają z zasobów oraz realizują społeczne praktyki” (13: 1404).

2.3. Teoria kapitału społecznego

Autorzy kilku prac, objętych tym przeglądem, odwołali się do „teorii kapitału społecznego” (9, 16, 18, 20). Do rozwoju tej koncepcji przyczyniły się prace Pierra Bourdieu, Jamesa Colemana oraz Roberta Putnama. Zgodnie z definicją Colemana kapitał społeczny to „umiejętność współpracy w grupach i organizacjach w celu

realizacji wspólnych interesów”, która jest (między innymi) „użyteczna w rozwoju poznawczym i społecznym dzieci i młodzieży” (21: 105). Według definicji Putnama „kapitał społeczny odnosi się do takich cech organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa, ułatwiając skoordynowane działania” (22: 258). Wielkość kapitału społecznego zależy zatem od tego, w jakim stopniu ludzie w danej społeczności ufają sobie nawzajem, w jakim stopniu istniejące normy i sankcje sprzyjają działaniom na rzecz wspólnego dobra i zarazem rezygnacji z własnych korzyści, a także od „gęstości i charakteru” powiązań między osobami (21). Kapitał społeczny pełni ważną funkcję w procesie rozwiązywania problemów społecznych (m.in. zachowań problemowych młodzieży) poprzez uzupełnianie niedoboru kapitału materialnego czy ludzkiego, np. wiedzy czy umiejętności rodziców (21).

3. Metody pomiaru cech środowiska sąsiedzkiego

Według autorów przywoływanych tu prac badawczych, cechy środowiska zamieszkania można opisywać, charakteryzując zasoby materialne danego obszaru (np. jakość budownictwa, dostępność i jakość dóbr i usług) oraz charakteryzując mieszkańców danej społeczności (11). Charakterystyka osób zamieszkujących środowisko sąsiedzkie może odnosić się do dwóch aspektów. Aspekt strukturalny dotyczy opisu zróżnicowania społeczności ze względu na zamożność, wykształcenie, zatrudnienie, pochodzenie etniczne oraz relacje między różnymi warstwami społecznymi. Tego rodzaju informacje pochodzą zazwyczaj ze spisu powszechnego. Aspekt funkcjonalny odnosi się natomiast do zachowań, czyli stopnia, w jakim mieszkańcy danej społeczności postępują zgodnie bądź niezgodnie ze społecznymi normami, np. angażują się w zachowania sprzeczne z prawem czy tolerują je (11). Dane na ten temat można uzyskać poprzez obserwacje, ankiety i wywiady z mieszkańcami społeczności czy analizę dokumentacji rozmaitych służb.

3.1. Spis powszechny

W badaniach dotyczących omawianej problematyki wykorzystywane były dane ze spisu powszechnego, odnoszące się do dochodów lub statusu socjoekonomicznego mieszkańców środowiska, zróżnicowania etnicznego, gęstości zaludnienia oraz fluktuacji mieszkańców: liczby osób, które zmieniły miejsce zamieszkania w ostatnich 5 latach czy liczby osób posiadających własne mieszkanie (14). Ponadto analizowane były dane dotyczące liczby rodziców samotnie wychowujących dzieci oraz stopy bezrobocia (szczególnie wśród mężczyzn). I tak, w badaniu Crystal Fuller i wsp., na temat wpływu środowiska sąsiedzkiego na wiek inicjacji iniekcyjnego używania narkotyków, sięgnięto po dane dotyczące wykształcenia i zatrudnienia mieszkańców, mniejszości etnicznych oraz stopnia ubóstwa mieszkańców okolicy, z której pochodziły osoby badane (16). W badaniu Kevina Allisona

i wsp. proszono nastolatków o podanie nazwy osiedla (dzielnicy), w której mieszkają oraz nazwy ulicy. Informacje te odnoszono do danych dostępnych w spisie powszechnym, mianowicie do 1. poziomu ubóstwa w rejonie zamieszkałym przez uczniów, 2. odsetków wynajmowanych domów i opuszczonych mieszkań (fluktuacja ludności) 3. odsetków młodzieży porzucającej szkołę oraz 4. stopy bezrobocia wśród mężczyzn (23). W badaniu Susan Ennett i wsp. wskaźnikiem stopnia społecznej dezorganizacji były odsetki młodzieży poniżej 18 roku życia niemieszkającej ze swoimi rodzicami, uwzględniono też dane dotyczące odsetków rozwiedzionych mężczyzn, którzy mieszkają w okolicy (12).

Warto podkreślić, że opisane wyżej wymiary zostały wybrane spośród innych danych statystycznych na podstawie teoretycznej refleksji i wyników badań. Innymi słowy, są to cechy strukturalne mieszkańców środowiska sąsiedzkiego, które rzeczywiście mają związek z zachowaniami problemowymi młodzieży (14).

3.2. Obserwacje w terenie

Obserwacje prowadzone przez odpowiednio przygotowane osoby są przydatne do badania zakłóceń porządku społecznego, na przykład: picia alkoholu i używania narkotyków miejscach publicznych, działalności gangów, bójek czy incydentów zaczepiania przechodniów na ulicy. Obserwacje mogą też dotyczyć cech otoczenia, świadczących o braku porządku i ubóstwie okolicy, takich jak graffiti na ścianach, śmieci, opuszczone domy, porzucone samochody (14). Przykładem jest tu badanie Kevina Allisona i wsp., w którym obserwatorzy odnotowywali, czy w środowisku można spotkać „osoby rzucające się w oczy, ponieważ są pod wpływem substancji psychoaktywnych” oraz „osoby sprzedające narkotyki” (23). Innym przykładem pracy obserwatorów było obliczanie w ilu sklepach w okolicy można kupić alkohol (15). Obserwacje w terenie zastosowano również w pracy Katherine Frohlich i wsp. Przeszkoleni obserwatorzy sprawdzali, w jakim stopniu środowisko sąsiedzkie sprzyja bądź przeciwdziała paleniu papierosów przez młodzież. W tym celu wybrano siedem zmiennych odnoszących się do działań podejmowanych przez lokalne podmioty i organizacje. Obserwowano następujące zachowania i działania: 1) dawanie przyzwolenia na palenie na własnym terenie, 2) sprzedaż wyrobów tytoniowych, 3) zakazywanie palenia papierosów, 4) przekazywanie informacji o szkodliwości palenia, 5) eksponowanie tabliczek o zakazie palenia, 6) eksponowanie tabliczek o zakazie sprzedaży tytoniu nieletnim oraz 7) obecność osób odpowiedzialnych za przestrzeganie zakazu palenia na danym terenie. W dalszej kolejności sporządzono listę instytucji, organizacji i przedsiębiorstw, które mogą podejmować w środowisku sąsiedzkiem tego rodzaju działania. Następnie obserwatorzy dokonywali ewaluacji stosowania (bądź nie) każdego z tych działań w wylosowanych podmiotach, takich jak: hotele, sklepy spożywcze, sklepy tytoniowe, centra wypoczynkowe i sportowe, szkoły, apteki czy organizacje prowadzące działalność prozdrowotną (13).

3.3. Analiza dokumentacji

Ocena cech środowiska sąsiedzkiego bywa również dokonywana na podstawie danych gromadzonych przez rozmaite służby. Osobami udzielającymi informacji mogą tu być liderzy społeczności: radni, przedstawiciele służby zdrowia, opieki społecznej, policji oraz osoby duchowne (14). Na przykład, w badaniu Susan Duncan i wsp. analizowano dane policji dotyczące liczby nastolatków zatrzymanych z powodu przestępstw, związanych z piciem alkoholu i używaniem narkotyków, takich jak posiadanie tych substancji, handlowanie nimi czy ich wytwarzanie (15).

3.4. Badania mieszkańców środowiska sąsiedzkiego

Ocena środowiska zamieszkania przez młodzież

Dane dotyczące oceny środowiska przez młodzież zbierane były w omawianych pracach najczęściej za pomocą pytań ankietowych. Na przykład, w badaniu Sharon Lambert i wsp. oraz Rosy Crum zastosowano *Neighbourhood Environment Scale* autorstwa Delberta Elliota i wsp., która mierzy poziom społecznej dezorganizacji: spostrzeganą przemoc, bezpieczeństwo oraz dostępność i rozpowszechnienie używania narkotyków w okolicy, ale również pozytywne zachowania społeczne, takie jak dbałość o bezpieczeństwo sąsiadów (17, 24). Zmodyfikowaną wersję, dostosowaną do specyfiki kulturowej respondentów, wykorzystano w badaniach uczniów z wyspy Guam (18). W innych badaniach, dotyczących wpływu cech środowiska sąsiedzkiego na postawy młodych dziewcząt wobec używania substancji psychoaktywnych oraz podejmowania kontaktów seksualnych, zastosowano skalę o nazwie *Things I have Seen and Heard Scale*. Narzędzie to odnosi się do spostrzegania środowiska sąsiedzkiego, a poszczególne stwierdzenia dotyczą tego, czy respondenci byli świadkami aktów przemocy, używania narkotyków oraz innych niezgodnych z prawem zachowań (25).

Kolejnym przykładem jest praca Erin Winstanley i wsp., w której mierzono kapitał społeczny, definiowany jako zaangażowanie młodzieży w działalność pozalekcyjną. Pytano więc młodych ludzi o ich uczestnictwo w programach, takich jak Starszy Brat–Starsza Siostra (*Big Brother-Big Sister of America*), w różnych organizacjach (np. YMCA czy skauci) oraz w drużynach sportowych, chórach i orkiestrach szkolnych lub kościelnych, wolontariatach, samorządach uczniowskich (20).

Wątek wpływu środowiska zamieszkania na używanie substancji psychoaktywnych został również podjęty w wielowymiarowych badaniach „Zachowania Zdrowotne Młodzieży Szkolnej” (*Health Behaviour in School-aged Children – HBSC*), realizowanych przez naukowców z 43 krajów i regionów we współpracy z Europejskim Biurem Światowej Organizacji Zdrowia. Badania HBSC prowadzone są od 20 lat, co cztery lata – Polska uczestniczy w nich od 1990 roku. W polskiej edycji badań z 2006 roku w ankiecie znalazła się skala opisująca nasilenie w środowisku zamieszkania uczniów takich problemów jak: grupy młodzieży stwarzającej problemy; śmieci, potłuczone szkło, leżące wszędzie odpadki; zaniedbane domy i inne budynki (9).

Ocena środowiska zamieszkania przez rodziców badanej młodzieży

Opinie rodziców na temat cech środowiska zbierano za pomocą wywiadów. I tak, w badaniu Michelle Kegler i wsp. prowadzono wywiady, które dotyczyły spostrzegania przez rodziców zasobów środowiskowych. Rodzice byli pytani o swoją ocenę dotyczącą takich kwestii jak: poczucie wspólnoty z innymi mieszkańcami, istnienie nieformalnej społecznej kontroli. Pytano ponadto o cechy środowiska sąsiedzkiego: przestępczość, obecność narkotyków oraz jakość usług policji, straży pożarnej, a także dostęp do usług, jakość życia w mieście, jakość szkół, opieki medycznej, możliwość zatrudnienia (4). W badaniu Susan Ennett i wsp. prowadzono wywiady telefoniczne z rodzicami poświęcone takim kwestiom jak: więź sąsiedzka (na przykład, czy mieszkańcy pomagają sobie nawzajem czy też zajmują się wyłącznie własnymi sprawami) oraz bezpieczeństwo, a także „obecność” narkotyków w okolicy (12).

Ocena środowiska przez innych mieszkańców

Ekspertami w badaniach bywają też „zwykli” mieszkańcy społeczności. Celem zbierania opinii tych osób jest uzyskanie „obiektywnego” obrazu środowiska, niezależnego od oceny uczestników głównych badań – młodzieży czy ich rodziców. Badania tego rodzaju mogą dotyczyć kontroli społecznej, czyli tego, czy dorośli są skłonni interweniować widząc dzieci przebywające na ulicy w czasie godzin lekcyjnych, malujące graffiti na ścianach domów lub zachowujące się arogancko wobec dorosłych, itp. (14).

4. Przykłady badań

4.1. Społeczna dezorganizacja

Społeczna dezorganizacja – bezpośrednio oddziaływanie środowiska sąsiedzkiego

Przykładem badań, w którym sprawdzono zależność między strukturalnymi cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych, jest praca Reginalda Smarta i wsp. Wykorzystano w nich dane pochodzące ze spisu powszechnego dotyczące statusu socjoekonomicznego mieszkańców 79 środowisk sąsiedzkich Toronto oraz dane ankietowe uczniów w wieku 16–19 lat, odnoszące się do używania przez nich substancji psychoaktywnych. Analizy tych danych pokazały, że w środowiskach charakteryzujących się większymi odsetkami rodzin o niskich dochodach i rodziców samotnie wychowujących dzieci stwierdzono wyższe wskaźniki rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych przez młodzież (26).

Innym przykładem jest praca dotycząca dożylnego przyjmowania narkotyków. Autorzy postawili hipotezę, że na wiek inicjacji w stosowaniu narkotyków drogą iniekcji może mieć wpływ środowisko sąsiedzkie, a szczególnie takie jego cechy

strukturalne, jak poziom ubóstwa, stopa bezrobocia oraz odsetki mniejszości etnicznych. Właściwości środowiska sąsiedzkiego mogą ponadto sprzyjać zachowaniom ryzykownym, na przykład przyłączaniu się do grup sięgających po narkotyki, co w konsekwencji prowadzi do inicjacji używania. Badaniem objęto 144 osoby w wieku 15–30 lat, przyjmujące narkotyki drogą iniekcji. Uzyskane wyniki pokazały, że respondenci o białym kolorze skóry – pochodzący ze środowisk sąsiedzkich zamieszkałych przez osoby lepiej wykształcone i zarazem z niższymi odsetkami mniejszości etnicznych – później inicjowali używanie narkotyków drogą iniekcji, niż Afroamerykanie ze środowisk o wysokich odsetkach mniejszości, w których więcej niż połowa mieszkańców nie ukończyła szkoły średniej. Cechy środowiska sąsiedzkiego miały zatem szczególne znaczenie w przypadku Afroamerykanów. Autorzy stwierdzają w dyskusji, że niekorzystne środowisko zamieszkania „białych” mieszkańców USA jest relatywnie korzystniejsze niż niekorzystne środowisko Afroamerykanów (16).

Kolejnym przykładem badań dotyczących zależności pomiędzy cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem substancji psychoaktywnych jest badanie HBSC. Wyniki zebrane wśród 2287 piętnastoletnich uczniów pokazały, że spostrzeżenie przez nich okolicy swojego zamieszkania jako miejsca zaniedbanego, w którym obecne są grupy młodzieży stwarzającej problemy, wiąże się z większym ryzykiem regularnego palenia, częstszym piciem i nadużywaniem alkoholu oraz z częstszym sięganiem po marihuanę. Stwierdzono ponadto, że tego rodzaju problemy w środowisku zamieszkania mają niekorzystny wpływ na samoocenę zdrowia badanych nastolatków i na styl ich życia – odsetki młodych ludzi, którzy relacjonowali, że dużo czasu spędzają przed telewizorem były najwyższe w środowiskach o dużym nasileniu lokalnych problemów. Autorzy wiążą ten wynik z niewielką dostępnością atrakcyjnych form spędzania czasu wolnego (9).

W pracy Susan Ennett i wsp., której celem było określenie związku pomiędzy używaniem rozmaitych substancji przez uczniów starszych klas szkół podstawowych a charakterystyką szkoły i środowiska sąsiedzkiego, dokonano pomiaru wielu strukturalnych i funkcjonalnych cech sąsiedztwa. Zgromadzono, między innymi, dane na temat oceny przez mieszkańców klimatu, więzi i bezpieczeństwa w społeczności oraz spostrzeganej dostępności narkotyków. Zebrano także informacje ze spisu powszechnego o poziomie wykształcenia i zamożności mieszkańców, składzie rodzin, fluktuacji mieszkańców oraz gęstości zaludnienia. Badaniem objęto około 1800 uczniów z 36 szkół oraz 747 rodziców, głównie matek. Okazało się, że z używaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych związane były tylko takie cechy środowiska sąsiedzkiego, jak klimat oraz fluktuacja mieszkańców i gęstość zaludnienia. Stwierdzono istotne związki między sięganiem po te substancje a ogólnym poziomem akceptacji picia alkoholu i palenia papierosów w szkole, dostępnością tych substancji w szkole oraz poczuciem związku uczniów ze szkołą. Wbrew oczekiwaniom, okazało się, iż wskaźniki dotyczące picia alkoholu i palenia papierosów w ostatnim roku przed badaniem były wyższe wśród uczniów zamieszkujących bardziej zasobne i bezpieczne środowiska sąsiedzkie.

Bezpośredni wpływ cech środowiska sąsiedzkiego znalazł swoje odzwierciedlenie w wynikach dotyczących częstego sięgania po papierosy – odsetki palących papierosy były wyższe wśród nastolatków pochodzących ze środowisk, które zostały przez rodziców opisane, jako obciążone obecnością dealerów, łatwą dostępnością narkotyków. Autorzy wiązali ten wynik z założeniem, w myśl którego sporadyczne picie alkoholu i palenie papierosów można traktować jako zachowanie normatywne, podczas gdy dezorganizacja społeczna rodzi znacznie poważniejsze problemy (12).

Spoleczna dezorganizacja a dostępność substancji psychoaktywnych

W badaniach Rosy Crum i wsp. testowano związek pomiędzy charakterystyką środowiska sąsiedzkiego na podstawie *Neighbourhood Environment Scale*² a oferowaniem młodzieży kokainy oraz tytoniu i alkoholu (18). Przyjęto założenie, że w niekorzystnych środowiskach młodzi ludzie są bardziej narażeni na propozycje sięgania po narkotyki. Okazało się, że spośród 1416 uczniów w wieku 12–13 lat, których objęto wywiadami, tylko nielicznej grupie (3–4%) przynajmniej raz w życiu proponowano spróbowanie kokainy lub *cracku*, natomiast znacznie więcej nastolatków zetknęło się z namowami do palenia papierosów i picia alkoholu. Analiza wykazała, że częściej z takimi propozycjami spotykali się uczniowie mieszkający w niekorzystnym środowisku sąsiedzkiem. Związek między cechami środowiska a propozycjami spróbowania substancji psychoaktywnych był silniejszy w przypadku kokainy, niż w przypadku alkoholu i papierosów – substancji legalnych i znacznie bardziej rozpowszechnionych (24).

W badaniach przeprowadzonych w RPA stwierdzono, że upijaniu się przez młodzież w wieku 11–17 lat sprzyja łatwy dostęp do alkoholu w społeczności lokalnej, brak reakcji dorosłych (w tym policji) na sytuacje, w których młodzież sięgała po alkohol. Najsilniej działającym czynnikiem ryzyka okazało się obserwowanie przez nastolatków przypadków upijania się przez mieszkańców społeczności w miejscach publicznych (27). Interpretując ten wynik autorzy wskazywali, że alkohol i narkotyki są bardziej powszechne w zaniedbanych okolicach, rzadziej monitorowanych przez policję. W środowiskach bogatszych jest natomiast większa dostępność programów profilaktycznych i leczniczych (18). Ponadto, w uboższych środowiskach jest więcej sklepów, w których można kupić alkohol (15).

Spoleczna dezorganizacja a cechy młodzieży

Przykładem badań, w których analizowano wpływ środowiska na cechy młodzieży jest praca Sharon Lambert i wsp. Autorzy postawili hipotezę, że środowisko sąsiedzkie wpływa bezpośrednio i pośrednio na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych. Wpływ pośredni dokonuje się poprzez system przekonań młodzieży dotyczących substancji psychoaktywnych oraz przekonań odnoszących się do kontroli nad zdarzeniami życiowymi (*control related beliefs*). Przyjęto, że młodzi ludzie, którzy mają wysokie poczucie kontroli potrafią lepiej

² Skala została opisana w części: Metody pomiaru cech środowiska sąsiedzkiego.

uniknąć sytuacji lub zagrożeń, związanych z substancjami psychoaktywnymi. Powstawaniu negatywnych przekonań dotyczących kontroli sprzyja doświadczanie zdarzeń, z którymi trudno samodzielnie sobie radzić, takich jak: przemoc, agresja i przestępczość w środowisku sąsiedzkiem. Badaniami objęto 521 uczniów, wyłącznie Afroamerykanów w wieku 11–14 lat. Mierzono takie cechy środowiska sąsiedzkiego, jak spostrzegane przez respondentów zagrożenie przemocą, dostępność i rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych oraz poziom bezpieczeństwa. Wyniki pokazały, że środowisko sąsiedzkie, w którym dorastają młodzi ludzie, wpływa na późniejsze używanie przez nich substancji psychoaktywnych. Spostrzeganie środowiska sąsiedzkiego jako bezpiecznego i wolnego od narkotyków łączyło się z niższymi wskaźnikami używania substancji psychoaktywnych. Czynnikiem pośredniczącym pomiędzy cechami środowiska a używaniem substancji psychoaktywnych okazały się być jedynie przekonania dotyczące szkodliwości tych substancji – im bardziej bezpieczne w odczuciu respondentów było ich środowisko sąsiedzkie, tym większe było spostrzegane zagrożenie związane z używaniem substancji psychoaktywnych. Związek ten był wyraźniej zaznaczony w grupie dziewcząt. Według autorów wynik ten można tłumaczyć faktem, że młodzi chłopcy mają więcej, niż dziewczęta, sposobności włączania się do grup przestępczych i podejmowania niezgodnych z prawem zachowań. Tak więc w przypadku chłopców używanie substancji psychoaktywnych staje się społecznie akceptowanym, normatywnym zachowaniem (17).

W pracy Nance Wilson i wsp. podjęto pozytywny wątek dotyczący poczucia nadziei (*sense of hope*), definiowanego jako 1) poczucie, że wyznaczone cele można osiągnąć pomimo przeszkód oraz 2) poczucie własnej skuteczności w osiąganiu tych celów (13). W badaniach wzięło udział 369 nastolatków w wieku 12–13 lat z grupy wysokiego ryzyka używania substancji psychoaktywnych ze względu na pochodzenie z rodzin o niskim statusie socjoekonomicznym oraz słabe osiągnięcia w szkole. Wyniki pokazały, że badani uczniowie, którzy spostrzegali swoje środowisko sąsiedzkie jako charakteryzujące się wysokim stopniem dezorganizacji, byli bardziej skłonni sięgać po alkohol, papierosy czy marihuanę. Ponadto, im niższe było u młodych ludzi poczucie nadziei, tym wyższe wskaźniki używania przez nich substancji psychoaktywnych. Nie stwierdzono jednak związku pomiędzy spostrzeganym stopniem dezorganizacji środowiska sąsiedzkiego a poczuciem nadziei wśród nastolatków, innymi słowy – wysokie poczucie nadziei mogło cechować młodych ludzi bez względu na to, jak spostrzegali swoje otoczenie. Brak spodziewanego związku autorzy uzasadniali, między innymi, młodym wiekiem respondentów – w ich opinii 12–13-latkowie nie doświadczają tak niskiego poczucia braku nadziei, jak starsza młodzież czy dorośli (19).

Innym przykładem badań poświęconych nadziei jest praca Johna Bollandy. Autor skoncentrował się na braku nadziei (*hopelessness*), definiowanym jako przekonanie, że nie uda się osiągnąć pożądanego celu, życie przyniesie jedynie negatywne wydarzenia i nic nie zmieni się na lepsze. Takie przekonania są charakterystyczne dla młodzieży z ubogich środowisk i mogą prowadzić do zaniechania

wysiłków zmierzających do osiągnięcia pozytywnych celów oraz do podejmowania nieakceptowanych społecznie i ryzykownych zachowań – te bowiem szybko przynoszą spodziewane efekty (28). Młodzi ludzie z bardziej zasobnych środowisk są bardziej skłonni unikać ryzykownych zachowań, ponieważ mają więcej możliwości rozwoju edukacyjnego i zawodowego (25). W badaniu wzięło udział 2468 nastolatków, w wieku 9–19 lat, głównie Afroamerykanów i Kreolów z 12 środowisk sąsiedzkich miasta o znacznych odsetkach mieszkańców żyjących poniżej granicy ubóstwa. Wyniki potwierdziły, że młodzież, która mówiła o braku nadziei na przyszłość była znacznie bardziej skłonna podejmować zachowania problemowe, takie jak akty przemocy, używanie substancji psychoaktywnych oraz częściej ulegała wypadkom. W grupie tej było również więcej przypadków wczesnego macierzyństwa (ojcostwa). Okazało się ponadto, że chłopcy silniej doświadczali poczucia braku nadziei i tym samym bardziej wykłali się w zachowania problemowe – szczególnie nadużywanie alkoholu. W dyskusji rozważano kwestię, czy poczucie braku nadziei jest związane ze strukturalnymi cechami środowiska czy raczej jest to styl poznawczy, odzwierciedlający interpretację nierówności i braku szans (28).

Warto w tym miejscu dodać, że znaczenie nadziei dla dzieci z trudnych środowisk podkreślała również w swojej pracy przeglądowej Nancy Davis (29).

4.2. Mechanizmy wpływu środowiska sąsiedzkiego na używanie substancji

Mechanizm norm i kolektywnej skuteczności

Mechanizm ten został przywołany w pracy Susan Duncan i wsp. Zwrócono tam uwagę na znaczenie spójności społecznej, czyli więzi pomiędzy mieszkańcami środowiska sąsiedzkiego. Do pomiaru tego konstruktu zastosowano skalę dotyczącą, między innymi, wzajemnej pomocy sąsiedzkiej. Dane na temat środowiska zaczerpnięto ze spisu powszechnego, dokumentów policji, obserwacji prowadzonych przez zespół badaczy oraz opinii respondentów. Badaniem objęto rodziny posiadające dzieci w wieku 9, 11 i 14 lat – respondentami byli zarówno dorośli, jak i dzieci. Uzyskane wyniki pokazały, że mieszkańcy społeczności bardziej zasobnych spostrzegali poziom spójności społecznej jako wyższy, niż mieszkańcy uboższych środowisk sąsiedzkich. Ponadto, niższy poziom spójności społecznej łączył się ze spostrzeganiem jako bardziej nasilonego problemu używania przez młodzież alkoholu i narkotyków oraz z większą liczbą nastolatków zatrzymywanych przez policję z powodu używania substancji psychoaktywnych (15).

Mechanizm zasobów instytucjonalnych oraz mechanizm więzi ze środowiskiem sąsiedzkim

Pracą, w której autorzy odwołali się do mechanizmu norm i kolektywnej skuteczności oraz mechanizmu zasobów instytucjonalnych, a ponadto zaproponowali własny mechanizm więzi ze środowiskiem sąsiedzkim jest artykuł Michelle Kegler i wsp. (4). Praca została włączona do przeglądu, mimo iż nie odnosi się bezpo-

średnio do problemu sięgania po substancje psychoaktywne – jest jednak poświęcona pozytywnemu wpływowi środowiska sąsiedzkiego na kształtowanie czynników chroniących, które mają kluczowe znaczenie w procesie przeciwdziałania używaniu przez młodzież tych substancji. Autorzy wyszli z założenia, że wsparcie i możliwości rozwoju dostarczane młodzieży przez rodzinę, najbliższe sąsiedztwo oraz społeczność lokalną sprzyja kształtowaniu mocnych stron młodych ludzi (*assets*), będących czynnikami chroniącymi, które umożliwiają unikanie zachowań problemowych i prawidłowy rozwój w okresie dorastania. W opisywanych badaniach skoncentrowano się na pięciu czynnikach chroniących: 1) osobach dorosłych (innych niż rodzice), które stanowią dla nastolatka pozytywny model, 2) pozytywnych kolegach i koleżankach, 3) umiejętności konstruktywnego spędzania czasu wolnego, 4) uczestniczeniu w praktykach religijnych oraz 5) zaangażowaniu społecznym. Nawiązując do mechanizmu norm i kolektywnej skuteczności, autorzy sformułowali hipotezę, że istnienie nieformalnej sieci kontroli jest związane z funkcjonowaniem w społeczności osób dorosłych, które stanowią dla młodzieży pozytywne wzorce – tym samym młodzi ludzie „zyskują” mocną stronę, jaką jest posiadanie dorosłych przyjaciół mogących pełnić rolę mentora. Kierując się założeniami mechanizmu zasobów instytucjonalnych, postawili drugą hipotezę, że jakość oraz dostęp do zasobów – zarówno w całym mieście, jak i najbliższym sąsiedztwie – przyczynia się do rozwoju wszystkich pięciu czynników chroniących czy też mocnych stron, jakimi mogą dysponować młodzi ludzie. Trzecia hipoteza odnosiła się do poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną. Postawiono tezę, że poczucie wspólnoty jest związane z takimi mocnymi stronami nastolatków, jak posiadanie dorosłych przyjaciół będących pozytywnymi modelami, posiadanie pozytywnych rówieśników oraz społeczne zaangażowanie.

Badaniami objęto 1350 losowo wybranych gospodarstw domowych, przy czym uczestniczyło w nich któreś z rodziców oraz jedno dziecko w wieku 13–19 lat. Charakterystykę środowiska sąsiedzkiego opracowano na podstawie odpowiedzi rodziców na pytania czterech skal mierzących: poczucie wspólnoty ze społecznością, społeczną kontrolę, poziom bezpieczeństwa i jakość usług w środowisku sąsiedzkim oraz jakość życia i usług w mieście. Mocne strony młodzieży mierzono za pomocą skali opracowanej przez autorów badań (2). Postawione przez autorów hipotezy znalazły potwierdzenie w uzyskanych wynikach. Innymi słowy – czynniki środowiskowe takie, jak bezpieczeństwo i kontrola społeczna oraz dostępność zasobów sprzyjają rozwojowi mocnych stron młodzieży, tj. tworzeniu pozytywnych związków nastolatków z ich rówieśnikami i dorosłymi, umiejętności konstruktywnego spędzania czasu oraz zaangażowaniu religijnemu. Okazało się ponadto, że duże znaczenie dla wyników miały zmienne socjodemograficzne. Młodzi ludzie, pochodzący z rodzin o wyższych dochodach i mający bardziej wykształconych rodziców, częściej relacjonowali, że znają dorosłych, którzy są dla nich pozytywnym wzorem, obracali się w towarzystwie pozytywnych rówieśników oraz częściej uczestniczyli w zajęciach pozalekcyjnych, praktykach religijnych i angażowali się społecznie (2).

Wpływ środowiska sąsiedzkiego na rodziców badanych nastolatków

Kwestie relacji pomiędzy cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem substancji psychoaktywnych przez młodzież oraz charakterystyką ich rodziców i rówieśników poruszono w pracy Kevina Allisona i wsp. (23). Autorzy nie przywoływali w swoich rozważaniach mechanizmu relacji rodzinnych, w takim ujęciu, jaki został przedstawiony w niniejszej pracy. Badania zostały zaprojektowane w oparciu o teorię społecznego uczenia, zgodnie z którą proces uczenia się nowych zachowań – w tym również sięgania po środki psychoaktywne – odbywa się poprzez modelowanie, czyli obserwację i naśladowanie osób ważnych i atrakcyjnych. Pierwszymi modelami są rodzice i najbliższa rodzina, wraz z dorastaniem modelami dla nastolatków stają się rówieśnicy oraz popularne postacie kultury masowej (30). Autorzy cytowanej pracy przyjęli więc założenie, że poza rodzicami oraz rówieśnikami, warto również uwzględnić w badaniach znaczenie modeli zachowań, z jakimi nastolatki styka się w środowisku sąsiedzkiem. Charakterystyka środowiska sąsiedzkiego obejmowała dane ze spisu powszechnego dotyczące stopy bezrobocia wśród mężczyzn, odsetków osób korzystających z zasiłków, odsetków młodzieży, która „wypadła” z systemu edukacji oraz fluktuacji mieszkańców. Wykorzystano też obserwacje związane z obecnością w środowisku osób biorących narkotyki bądź handlujących nimi. Badaniem objęto 114 uczniów, głównie Afroamerykanów, w wieku od 14 do 17 lat oraz ich rodziców – uczestnicy odpowiedzieli na szereg pytań dotyczących funkcjonowania badanych nastolatków. Analiza tych danych nie potwierdziła hipotezy o związku pomiędzy cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem substancji psychoaktywnych przez nastolatków. Istotnym predyktorem sięgania po te substancje przez młodzież było spostrzeganie, że ich rodzice biorą tego rodzaju środki. Stwierdzono ponadto, że obecność w środowisku sąsiedzkiem osób biorących narkotyki i handlujących nimi łączyła się z używaniem substancji psychoaktywnych przez rówieśników respondentów. Sięganie po te substancje przez rówieśników było natomiast bezpośrednio związane z ich używaniem przez respondentów. Brak zakładanego bezpośredniego wpływu środowiska sąsiedzkiego na używanie substancji przez młodzież autorzy uzasadniali problemami, wynikającymi z metodologii badań, między innymi, doborem badanej próby. Większość stanowiły bowiem dziewczęta, które w mniejszym, niż chłopcy, stopniu włączają się do „ulicznych” grup rówieśniczych oraz rzadziej sięgają po substancje psychoaktywne (23).

Model kolektywnego stylu życia

Model kolektywnego stylu życia został zastosowany w pracy badającej związek cech środowiska sąsiedzkiego z praktykami społecznymi, odnoszącymi się do palenia papierosów.

Badania przeprowadzono wśród dzieci w wieku 11–12 lat, pochodzących z 32 środowisk lokalnych w Kanadzie. Dane na temat charakterystyki socjodemograficznej mieszkańców tych środowisk zaczerpnięto ze spisu powszechnego. Informacje od dzieci zbierano metodą ankietową oraz z wykorzystaniem wywiadów grupowych. Do wywiadów tych zaproszono dzieci z ośmiu środowisk – wy-

brano te, w których wielu vs niewiele uczniów sięgało po papierosy oraz środowiska zasobne vs ubogie. W artykule przedstawiono szczegółowo dane z czterech środowisk. Wyniki pokazały, że w społecznościach bardziej zasobnych – szczególnie tych zamieszkałych przez osoby wykształcone podejmowano więcej środków zaradczych wobec problemu palenia tytoniu. Spodziewano się więc, że w tych środowiskach sąsiedzkich mniej osób sięga po papierosy, a praktyki społeczne wskazują na brak przyzwolenia na palenie – zwłaszcza przez młodzież. Okazało się jednak, że nie zawsze tak bywa. Dzieci pochodzące z jednego z bardziej zaможnych środowisk relacjonowały, że młodzież bez trudu może zdobyć papierosy, a dorośli – pomimo oficjalnych zakazów – palą w miejscach publicznych. Ponadto, dzieci te były przekonane, że w gimnazjum prawdopodobnie nie będą mogły oprzeć się pokusie sięgnięcia po papierosy, ponieważ palenie jest tam powszechne. Z kolei dzieci z innego, bardziej ubożego środowiska twierdziły, że palenie przez nastolatków podlega kontroli i trudno nieletnim kupić papierosy. Autorzy stwierdzają, że właściwości struktury społecznej nie zawsze znajdują swoje odzwierciedlenie w praktykach społecznych. Innymi słowy, to co nazywane jest w badaniach „kontekstem” powinno obejmować obiektywną wiedzę na temat struktury społecznej, ale również wiedzę o znaczeniu, jakie poszczególnym cechom tej struktury przypisują funkcjonujący w niej ludzie. Zachowania zdrowotne podejmowane przez jednostki nie są bowiem jedynie efektem oddziaływania warunków środowiska – ludzie poprzez swoje praktyki odmieniają strukturę społeczną, w jakiej przyszło im żyć. Nierówności w zdrowiu są więc efektem zarówno warunków socjoekonomicznych, jak i indywidualnych zachowań (13).

4.3. Kapitał społeczny

Teoria społecznego kapitału przywołana została w pracy Erin Winstanley i wsp. Przedmiotem artykułu był związek pomiędzy stopniem społecznej dezorganizacji oraz kapitałem społecznym a używaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych, uzależnieniem i możliwością podjęcia leczenia. Kapitał społeczny był w tym badaniu operacjonalizowany jako zaangażowanie młodych respondentów w działalność rozmaitych organizacji, klubów i stowarzyszeń młodzieżowych czy w wolontariat, innymi słowy – zaangażowanie obywatelskie. Charakterystyka społeczności dokonana została na podstawie odpowiedzi osób badanych na pytania dotyczące bezpieczeństwa, kontaktów sąsiedzkich i fluktuacji mieszkańców. Analizą objęto dane z reprezentatywnej próby 38 tysięcy mieszkańców USA w wieku pomiędzy 12 a 17 rokiem życia. Stwierdzono związek pomiędzy piciem alkoholu i używaniem narkotyków oraz uzależnieniem od tych substancji a postrzegana przez badanych dezorganizacją życia w środowisku sąsiedzkim – im wyższy był stopień dezorganizacji, tym większa szansa, że respondent sięga po te substancje lub jest od nich uzależniony. Młodzi ludzie deklarujący średni bądź wysoki kapitał społeczny – czyli tacy, którzy uczestniczyli w zajęciach prowadzonych lub przynajmniej nadzorowanych przez osoby dorosłe, rzadziej używali tych

substancji i rzadziej przejawiali symptomy uzależnienia od tych środków. Zgodnie z interpretacją autorów, opieka dorosłych przeciwdziałała używaniu przez młodzież substancji psychoaktywnych, a ponadto, możliwość społecznej integracji poza domem jest ważnym czynnikiem chroniącym dla młodych ludzi pochodzących z dysfunkcyjnych rodzin (20).

4.4. Cechy pozytywnego środowiska sąsiedzkiego w ocenie mieszkańców

Na zakończenie opisu badań warto przytoczyć pracę Davida Mykota i Nazeema Muhajarine dotyczącą *community resilience*, rozpatrywanej jako wewnętrzne czynniki, które w ocenie mieszkańców przeciwdziałają rozwojowi problemów dzieci i młodzieży. Badania miały charakter jakościowy – były to wywiady grupowe z młodzieżą w wieku 13–18 lat oraz z osobami dorosłymi, pochodzącymi z trzech zróżnicowanych środowisk sąsiedzkich jednego z miast Kanady. Informacje zebrane od respondentów pozwoliły na opracowanie modelu opisującego, w jaki sposób strukturalne, społeczne i interpersonalne właściwości środowiska sąsiedzkiego modyfikują wpływ niekorzystnych procesów makrospołecznych, sprzyjających podatności dzieci i młodzieży na rozwój rozmaitych problemów. Wśród czynników chroniących o charakterze strukturalnym respondenci zwracali uwagę na bezpieczeństwo (w tym bezpieczeństwo ruchu drogowego oraz bezpieczeństwo w miejscach publicznych), a także monitorowanie otoczenia przez policję czy rodziców. Wymieniano ponadto dostępność takich miejsc jak: parki, biblioteki, lokalne centra, kościoły oraz szkoły oferujące programy edukacyjne, poświęcone rozwojowi umiejętności uczniów. Zwrócono również uwagę na cechy środowiska sąsiedzkiego, jak np. niewielka gęstość zaludnienia, posiadanie przez mieszkańców własnych domów oraz dostępność środków transportu, zarówno publicznego, jak i prywatnego, który umożliwia korzystanie z bardziej oddalonych zasobów miejskich. Autorzy podkreślali przy tym, że „obecność zasobów strukturalnych sprzyja procesom społecznym i interpersonalnym między mieszkańcami, które umożliwiają rozwój pozytywnej adaptacji” (31: 11). W ujęciu respondentów społeczno-interpersonalne czynniki chroniące środowiska obejmowały: poczucie własnej skuteczności rodziców sprzyjające ich zdolności uczestniczenia w życiu społeczności i korzystania z zasobów, jakie ono oferuje, dobrą organizację i więzi społeczne, lokalną autonomię w podejmowaniu decyzji dotyczących społeczności oraz pluralizm kulturowy czy integrację – włączanie do życia społeczności i docenianie wszystkich mieszkańców, bez względu na ich status i pochodzenie etniczne.

DYSKUSJA

Artykuł omawia prace empiryczne dotyczące związków między cechami środowiska sąsiedzkiego a używaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych. Angielski termin „neighbourhood” tłumaczony jest w polskich publikacjach jako „środowisko zamieszkania” (9). W tej pracy zdecydowano się jednak używać określenia

„środowisko sąsiedzkie”, by podkreślić znaczenie wpływu działań podejmowanych przez innych mieszkańców – właśnie sąsiadów – na zachowanie młodych ludzi.

Ogólnie rzecz ujmując, wyniki badań objętych tym przeglądem pozwalają stwierdzić, że środowisko sąsiedzkie ma bezpośrednie i pośrednie znaczenie w wyjaśnianiu zachowań związanych z paleniem papierosów, piciem alkoholu oraz używaniem narkotyków przez młodzież. Zdecydowana większość zaprezentowanych badań została przeprowadzona w krajach o odmiennych, niż polskie, warunkach kulturowych. Niemniej stwierdzone w nich zależności wskazują, że warto rozwijać ten wątek badań w Polsce, ponieważ to, jak wygląda miejsce zamieszkania i kim są sąsiedzi może sprzyjać – bądź przeciwdziałać – zachowaniom problemowym młodzieży.

Coraz większe zróżnicowanie w poziomie życia sprawia, że analizy, w których dokonuje się podziału na młodzież wiejską i miejską nie są już wystarczające. W naszym kraju, w dużych miastach blokowiska sąsiadują z osiedlami domków jednorodzinnych, enklawami starej, przedwojennej zabudowy czy luksusowymi zamkniętymi i strzeżonymi osiedlami. Badania przeprowadzone przez Marię Lewicką w Warszawie pokazały, że jej mieszkańcy różnią się między sobą w zakresie stopnia identyfikacji z miejscem zamieszkania (domem, ulicą, dzielnicą i wreszcie całym miastem) oraz oceną swoich relacji z sąsiadami – wzajemnie udzielanym wsparciem, częstością i rodzajem kontaktów oraz subiektywnym poczuciem zadowolenia z kontaktów z sąsiadami (32).

Autorzy omawianych tu prac najczęściej odwoływali się do teorii dezintegracji społecznej, z tej teorii wywodzi się także model norm i kolektywnej skuteczności. Prace badawcze nawiązujące do teorii społecznej dezorganizacji poświęcone były wpływowi różnych atrybutów środowiska zamieszkania na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych. W kilku pracach podkreślano znaczenie dostępności substancji psychoaktywnych. Autorzy niektórych badań zakładali, że wpływ ten jest pośredni, gdyż określone cechy środowiska sprzyjają kształtowaniu cech młodzieży, które są czynnikami ryzyka wpływającymi bezpośrednio na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych. Warto jednak w tym miejscu zaznaczyć, że niekiedy autorzy artykułów, objętych tym przeglądem, nie odwoływali się do jakiejś konkretnej teorii wyjaśniającej wpływ środowiska zamieszkania – po prostu testowali związki między określonymi cechami, które mogą świadczyć o społecznej dezorganizacji a zachowaniem badanej młodzieży. Autorzy kilku prac przywoływali także koncepcję kapitału społecznego – choć tylko w jednej z nich podjęto próbę operacjonalizacji tego konstruktu.

Wymienione teorie podkreślają znaczenie więzi i zaufania między mieszkańcami, jako czynnika sprzyjającego monitorowaniu zachowania młodzieży i chronieniu jej przed ryzykownymi zachowaniami. Kluczowe znaczenie ma także dostęp do zasobów materialnych, ale przede wszystkim kapitał społeczny, czyli wsparcie ze strony innych osób w społeczności i więź z nimi. Sprzyja to bowiem pozytywnemu rozwojowi dzieci i młodzieży, bezpośrednio i pośrednio, dzięki znaczeniu, jakie ma dla wszystkich mieszkańców – w tym oczywiście dla rodziców.

Stosowanie opisanych tu modeli w przyszłych badaniach wymaga jednak refleksji, ponieważ są to idee stosunkowo nowe. W ocenie badaczy, niewielka jak dotąd

liczba prac poświęconych wpływowi środowiska zamieszkania na dzieci i młodzież, nie pozwala na formułowane daleko idących wniosków dotyczących możliwych ścieżek tego wpływu. Najwięcej dowodów potwierdza zasadność odwoływania się do mechanizmu norm i kolektywnej skuteczności (14). Również znaczenie wpływu rodziców, jako czynnika „pośredniczącego” między środowiskiem a rozwojem i zachowaniem dzieci i młodzieży, udokumentowane zostało w wielu badaniach (14). Mechanizm zasobów instytucjonalnych, w ocenie badaczy, nie jest jeszcze dostatecznie sprawdzony, by za jego pomocą wyjaśnić precyzyjnie, w jaki sposób zasoby te wpływają na zachowanie młodzieży (4). Podobne opinie formułowane są wobec teorii kapitału społecznego. Mariusz Kwiatkowski w Encyklopedii Socjologii pisze: „Teoria ta jest jeszcze *in statu nascendi*, podstawowe terminy nie zostały jeszcze sprecyzowane, autorzy posługują się nimi w wielu znaczeniach” (21: 105).

Proponowane przez badaczy modele wyznaczają jednak obiecujące obszary badań, a w dalszej perspektywie – kierunki środowiskowych działań profilaktycznych. Z dotychczas zrealizowanych badań wynika, że powinny one zmierzać do kształtowania mocnych stron, poczucia kontroli nad swoim życiem, nadziei młodzieży na lepszą przyszłość oraz poprawy dostępności do zasobów materialnych. Powinny także wzmacniać kapitał społeczny młodzieży. Warunkiem skuteczności programów jest dostosowanie działań do potrzeb i warunków, w jakich funkcjonują ich odbiorcy. Wymaga to prowadzenia badań „diagnozujących” społeczność sąsiedzką – w tym lokalną kulturę i zwyczaje, które często pełnią funkcję nieformalnej kontroli (33). Na problem ten zwrócili uwagę autorzy badań na wyspie Guam – okazało się bowiem, iż dzielenie się wszystkimi dobrami, w tym również narkotykami, traktowane jest przez rdzenną ludność jako społecznie oczekiwane zachowanie (18).

W przeglądzie nie zostały omówione problemy związane z metodologią prowadzenia badań na temat wpływu środowiska sąsiedzkiego na zachowanie dzieci i młodzieży – wymagałoby to bowiem odrębnego opracowania. Warto jednak wspomnieć o dwóch istotnych kwestiach. Pierwsza z nich odnosi się do metod zbierania danych o charakterystyce środowiska zamieszkania. Na przykład, bardzo cenne informacje dotyczące poziomu wykształcenia, ubóstwa czy stopy bezrobocia wśród mieszkańców wybranego do badań środowiska zamieszkania są w Polsce trudno dostępne. Można korzystać z innych źródeł. W badaniach Wielisławy Warzywoda-Kruszyńskiej miejskie enklawy biedy identyfikowano na podstawie danych o osobach otrzymujących pomoc, zarejestrowanych w Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej (10). Informacje dotyczące statusu ekonomicznego mieszkańców nie dają jednak bezpośredniej odpowiedzi na pytanie o dostępność środków psychoaktywnych w środowisku zamieszkania czy o stopień społecznej kontroli, które w przypadku sięgania po takie substancje wydają się mieć większe znaczenie. W opinii badaczy brakuje „złotego standardu” pomiaru stopnia społecznej dezorganizacji (20). Zalecane jest więc korzystanie z różnych metod i rozmaitych źródeł danych (14, 15).

Kolejny problem dotyczy znaczenia cech i doświadczeń poszczególnych mieszkańców dla obrazu całej społeczności sąsiedzkiej. Ludzie, przynajmniej dorośli, mają

wpływ na to, gdzie zamieszkują – środowiska sąsiedzkie tworzą więc często osoby o zbliżonym statusie społecznym. Ważne jest zatem uwzględnianie w badaniach także zmiennych odnoszących się do charakterystyki rodziców, rodzeństwa oraz rówieśników. Mogą one mieć pośredni wpływ na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych (14). Należy jednak pamiętać o wyborze skutecznych metod docierania do respondentów. Sięganie przez młodzież po substancje psychoaktywne łączy się z innymi zachowaniami problemowymi, takimi jak wagary czy nawet porzucenie szkoły. Wielkość populacji nieuwzględnianej zwykle w szkolnych badaniach ankietowych można szacować na około 10%, a niekiedy więcej, tj. na kilkanaście procent młodzieży (34). Jeszcze więcej trudności może nastęrczać docieranie do rodziców – autorzy jednej z cytowanych tu prac relacjonowali, że udało im się zebrać wywiady telefoniczne jedynie od połowy wylosowanych rodziców (12).

W poszukiwaniu inspiracji warto sięgnąć do doświadczeń polskich autorów. Przykładami badań, w których proszono młodzież o ocenę miejsca zamieszkania są prace Barbary Fatygi. I tak, w badaniach na temat stylu życia młodzieży młodzi ludzie uzupełniali niedokończone zdanie odnoszące się do miejscowości, w której mieszkają, natomiast w wywiadach grupowych – realizowanych przez tę autorkę wraz z Grażyną Fluderską – uczniowie opisywali swoje podwórka i sąsiadów (8, 35). Interesującą propozycją jest również Skala Identyfikacji z Miejscem Zamieszkania, opracowana przez Marię Lewicką – narzędzie wykorzystane do wspomnianych badań wśród mieszkańców Warszawy (32). Źródłem informacji i pomysłów mogą być także doświadczenia zebrane w ramach Programu Zapobiegania Narkomanii „Odłot”. Podczas realizacji tego programu przeprowadzono sondaż wśród mieszkańców dotyczący spostrzegania problemów społecznych, analizowano lokalną dokumentację i prowadzono wywiady z osobami uzależnionymi od narkotyków (36). Ponadto, omówienie problemów środowiska zamieszkania w innym ujęciu, to jest z perspektywy procesów urbanizacyjnych i polityki społecznej, zainteresowany czytelnik znajdzie w pracy Kazimierzy Wódz (37).

Jak już wspomniano we wstępie, problematyka wpływu środowiska sąsiedzkiego na używanie przez młodzież substancji psychoaktywnych została już podjęta w Polsce przez zespół realizujący badania HBSC. Prowadzone są również badania dotyczące zjawiska pozytywnej adaptacji młodzieży, których jednym z elementów jest ocena wpływu nieformalnej kontroli sąsiadów na próby sięgania przez nastolatków po alkohol, papierosy i narkotyki (38). Kwestia wpływu cech środowiska sąsiedzkiego na zachowanie młodzieży jest interesującym obszarem, godnym polecenia również innym badaczom w Polsce.

PIŚMIENNICTWO

1. Durlak JA (1998) Common risk and protective factors in successful prevention programs. *American Journal of Orthopsychiatry*, 68 (4), 512–520.
2. Oman RF, Vesely SK, McLeroy KR, Harris-Wyatt V, Aspy CB, Rodine S, Marshall L (2002) Reliability and validity of the youth assets survey (YAS). *Journal of Adolescent Health*, 31, 247–255.

3. Fergus S, Zimmerman MA (2005) Adolescent resilience: A framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual Review of Public Health*, 26, 399–419.
4. Kegler MC, Oman RF, Vesely SK, McLeroy KR, Aspy ChB, Rodine Sh, Marshall L (2005) Relationships among youth assets and neighborhood and community resources. *Health Education & Behavior*, 32 (3), 380–397.
5. Sierosławski J (2007) *Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2007 r.* <http://parpa.pl/download/Raport%20ESPAD%202007%20Polska1.pdf>
6. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2005) *Raport techniczny z realizacji projektu badawczego pn Monitorowanie trendów używania substancji psychoaktywnych oraz wskaźników innych wybranych aspektów zdrowia psychicznego u młodzieży szkolnej.* Warszawa: IPiN.
7. Rogala-Oblękowska J (1999) *Młodzież i narkotyki. Rodzinne czynniki ryzyka nałogu.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych.
8. Fatyga B, Rogala-Oblękowska J (2002) *Style życia młodzieży a narkotyki. Wyniki badań empirycznych.* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
9. Mazur J (red.) (2007) *Status materialny rodziny i otoczenia a samopoczucie i styl życia młodzieży 15-letniej. Wyniki badań HBSC 2006 w ujęciu środowiskowym.* Warszawa: Instytut Matki i Dziecka.
10. Warzywoda-Kruszyńska W (2003) Wielkomiejska bieda. Wprowadzenie. W: Tarkowska E, Warzywoda-Kruszyńska W, Wódz K (red.) *Biedni o sobie i swoim życiu.* Katowice–Warszawa: Biblioteka Pracownika Socjalnego, 127–131.
11. Cutrona CE, Wallace G, Wesner KA (2006) Neighborhood Characteristics and Depression: An Examination of Stress Processes. *Current Directions in Psychological Science*, 15 (4), 188–192.
12. Ennett ST, Flewelling RL, Lindrooth RC, Norton EC (1997) School and neighborhood characteristics associated with school rates of alcohol, cigarettes, and marijuana use. *Journal of Health and Social Behavior*, 38 (1), 55–71.
13. Frohlich KL, Potvin L, Chabot P, Corin E (2002) A theoretical and empirical analysis of context: neighborhoods, smoking and youth. *Social Science & Medicine*, 54, 1401–1417.
14. Leventhal T, Brooks-Gunn J (2000) The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126, 2, 309–337.
15. Duncan SC, Duncan TE, Stryker LA (2002) A multilevel analysis of neighborhood context and youth alcohol and drug problems. *Prevention Science*, 3 (2), 125–133.
16. Fuller CM, Borrell LN, Latkin CA, Galea S, Ompad DC, Strathdee SA, Vlahov D (2005) Effects of Race, Neighborhood, and social network on age at initiation of injection drug use. *American Journal of Public Health*, 95, 4, 689–695.
17. Lambert SF, Brown TL, Philips CM, Ialongo NS (2004) The relationship between perception of neighborhood characteristics and substance use among urban African American Adolescents. *American Journal of Community Psychology*, 34, 3/4, 205–218.
18. Storr CL, Arria AM, Workman ZR, Anthony JC (2004) Neighborhood environment and opportunity to try methamphetamine (“ice”) and marijuana: evidence from Guam in the Western Pacific region of Micronesia. *Substance Use and Misuse*, 39 (2), 253–276.
19. Wilson N, Syme SL, Boyce WT, Battistich VA, Selvin S (2005) Adolescent alcohol, tobacco, and marijuana use: the influence of neighborhood disorder and hope. *American Journal of Health Promotion*, 20 (1), 11–19.
20. Winstanley EL, Steiwachs DM, Ensminger ME, Latkin CA, Stitzer ML, Olsen Y (2008) The association of self-reported neighborhood disorganization and social capital with adolescent alcohol and drug use, dependence, and access to treatment. *Drug and Alcohol Dependence*, 92, 173–182.
21. Encyklopedia socjologii. Suplement. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2005.
22. Putnam RD (1995) *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech.* Kraków: Wydawnictwo ZNAK.

23. Allison KW, Crawford I, Leone PE, Trickett E, Perez-Pebles A, Burton LM, Le Blank R (1999) Adolescent substance use: preliminary examination of school and neighborhood context. *American Journal of Community Psychology*, 27, 2, 111–141.
24. Crum RM, Lillie-Blanton M, Anthony JC (1996) Neighborhood environment and opportunity to use cocaine and other drugs in late childhood and early adolescence. *Drug and Alcohol Dependence*, 43 (3), 155–161.
25. Corneille MA, Belgrave FZ (2007) Ethnic identity, neighborhood risk, and adolescent drug and sex attitudes and refusal efficacy: the urban African American girls' experience. *Journal of Drug Education*, 37 (2), 177–190.
26. Smart RG, Adlaf EM, Walsh GW (1994) Neighborhood socio-economic factors in relation to student drug use and programs. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 3 (1), 37–46.
27. Parry ChDH, Morojele NK, Saban A, Flisher A (2004) Brief report: social and neighborhood correlates of adolescent drunkenness: a pilot study in Cape Town, South Africa. *Journal of Adolescence*, 27, 369–374.
28. Bolland JM (2003) Hopelessness and risk behavior among adolescents living in high-poverty inner-city neighborhood. *Journal of Adolescence*, 26, 145–158.
29. Davis NJ (1999) *Resilience. Status of the research and research-based programs*. <http://mentalhealth.samhsa.gov/schoolviolence/part1chp16.asp>
30. Bandura A (1986) *Social Foundation of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 47–105.
31. Mykota DB, Muhajarine N (2005) Community resilience impact on child and youth health outcome: A neighbourhood case study. *Canadian Journal of School Psychology*, 20 (5), 5–20.
32. Lewicka M (2004) Identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców Warszawy: determinanty i konsekwencje. W: Grzelak J, Zarycki T (red.) *Spoleczna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 274–315.
33. Hannibal JU, van Iwaarden MJ, Gefou-Madianou D, Moskalewicz J, Ritson B, Rud MG (1995) *Alcohol and the community: Report on an international collaborative study on community response to alcohol-related problems*. World Health Organization. Regional Office for Europe. Copenhagen, 1–7.
34. Fatyga B, Fluderska G (1998) Szkic do portretu dzieci ze środowisk społecznie zaniedbanych. (Na przykładzie średniego miasta). *Kultura i społeczeństwo*, XLII, 2, 133–147.
35. Ostaszewski K (2003) Dylematy oszacowań ryzyka na podstawie badań ankietowych nad młodzieżą. W: *Młodzież z grup ryzyka. Perspektywy profilaktyki*. Warszawa: PARPA.
36. Moskalewicz J, Sierosławski J, Świątkiewicz G, Zieliński A (1996) Badania i ewaluacja. W: Moskalewicz J (red.) *Pakiet Prewencyjny: Program Zapobiegania Narkomanii Odłot*. Zeszyt 2. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii, Ośrodek Współpracy ze Światową Organizacją Zdrowia, Komisja Europejska.
37. Wódz K (1998) *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*. Katowice: Biblioteka Pracownika Socjalnego.
38. Ostaszewski K, Rustecka-Krawczyk A, Wójcik M (2008) *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.

Adres do korespondencji
Agnieszka Pisarska
Instytut Psychiatrii i Neurologii
ul. Sobieskiego 9, 02-957 Warszawa
tel/fax: (022) 4582 630
e-mail: agapisar@ipin.edu.pl

otrzymano: 24.07.2008
przyjęto do druku: 18.02.2009